

РОЗВИТОК ШКІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КОНТЕКСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (1991–2010-і рр.)

к. пед. наук, ст. наук. сп. Шевченко С. М.

Україна, Київ, Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Abstract. The article is dedicated to the problem educational process of in schools with teaching children in their mother-tongue under differentiation of general secondary school education in independent Ukraine (1991–2010); development of is shown educational establishments system of such type on territory of Ukraine; There was set that the educational system of ethnic group found its rebirth in an investigated period; it was found out that during realization of governmental politics ethnic groups education declared the balance of knowledge and skills, free development of national languages and cultures and provision ethnic groups with educational and methodical literature in ethnic the languages, which paid attention to certain historical events for the representatives of other ethnic groups of Ukraine.

На сучасному етапі суспільного розвитку Українська держава гарантує рівні права для всіх національностей, які проживають на її теренах. Розроблена протягом років незалежності концепція етнонаціональної політики, що знайшла відображення в Законі «Про національні меншини в Україні» (1992), Конституції України (1996), є основою для забезпечення прав та інтересів національних спільнот.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси актуалізували проблеми захисту мовно-культурної спадщини народів, встановлення взаєморозуміння між представниками різних народів і культур, підвищення якості мовної освіти. Окремі її сюжети розглядалися в роботах соціологів, педагогів: М. Шульги, В. Євтуха, Т. Рудницької та ін. В дослідженнях В. Трошинського, І. Кураса, О. Майбороди присвяченим теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти.

Метою даної статті є аналіз розвитку шкіл національних меншин в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти 1991–2010-і рр.

У 1991–2010-і рр. функціонувала досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти: російські, єврейські, польські, молдовські, угорські, румунські, татарські та ін. з рідною мовою навчання або вивченням рідної мови I, I-II, I-III ступенів; двомовні й тримовні (українсько-румунські і українсько-російсько-румунські та ін.); болгарські, єврейські й румунські гімназії, недільні та приватні школи [16, арк. 16].

Зміст навчально-виховного процесу у школах усіх типів був єдиним і спрямований на національну свідомість українського народу й на культуру народів які проживають на Україні. Національний компонент змісту освіти включав знання з рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв й ідеалів, про культуру й побут інших народів. Ці знання розкривалися як в обов'язкових навчальних предметах, так і в предметах за вибором учнів, у факультативних курсах. Національне самовизначення школи відображало національні елементи у її виховній діяльності, відбувалося відродження краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямках, залучення учнів до активної участі в збереженні й охороні святинь свого народу, пам'ятників історії, культури й природи, до засвоєння традиційних ремесел і народних промислів.

Основним документом, який регулював навчально-виховний процес, був навчальний план, що складався на основі розроблених Міністерством освіти базових навчальних планів із конкретизацією шкільного компонента освіти та профілю навчання.

Навчальний процес у загальноосвітніх навчальних закладах здійснювався за типовими навчальними планами. Відповідно до них мова і література національних меншин вивчалися як обов'язкові предмети, на які відводилася певна кількість годин на тиждень [2, с. 20]. На відміну від минулих років (1988/89 н. р.) у навчальних планах на 1990/91 н. р. введено курси «Народознавство», «Рідний край», «Етнографія та фольклор України», «Історія України» і «Географія України» й факультативи «Рідний край», «Культура та мистецтво України»; організовано понад 700 факультативних груп для вивчення мов національних меншин [5, с. 57]. У V варіативній частині Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із

різними мовами навчання на 1990/91 н. р. було передбачено вивчення мов національних меншин як предмета, так і факультативно) [12, с. 103].

У навчальних планах шкіл національних меншин за вітчизняним стандартом базової і повної середньої освіти було передбачено вивчення культур, традицій й історії їх рідного краю у таких освітніх галузях як «Мова і література», «Суспільствознавство», «Естетична культура», «Історія», «Іноземні мови» тощо. В підручниках з української мови і літератури, рідних мов і літератур через відповідний добір вправ, переказів, аналіз відповідних літературних текстів, дослідження біографії та творчості письменників, засвоєння культурних і духовних цінностей як українського, так і інших народів. Також вчителям надавалося право наповнювати навчально-виховний процес специфікою регіону, рідного краю.

На початок 90-х років великою проблемою в освіті національних меншин була нестача вчительських кадрів. При вищих педагогічних навчальних закладах створювалися єврейські, польські, румунські, словацькі національні відділи, деякі з них вже працювали (угорське та словацьке при Ужгородському педінституті, єврейське при Київському та ін.). Допомогу в підготовці національних кадрів надавали вищі навчальні заклади Польщі, Угорщини, Румунії, Білорусії, Росії. Кваліфіковані кадри направляли в Україну також Ізраїль та Німеччина [2, с. 22–23]. Водночас відбувалося матеріально-технічне забезпечення шкіл з угорською та молдавською мовами викладання. Велику допомогу підручниками, методичними посібниками та шкільним приладдям надавали школам національних меншин зацікавлені держави. Республіка Молдова та українсько-угорське співробітництво сприяло для їх розвитку у галузі забезпечення прав етнічних спільнот, гарантії збереження їхньої етнокультурної ідентичності [11, с. 61]. Також на розвиток національної освіти було спрямовано активну роботу Національної Академії педагогічних наук України і зокрема Науково-дослідного інституту педагогіки [2, с. 24]. Основними цілями яких є забезпечення конституційних прав громадян на навчання рідною мовою. Це підтверджується відродженням шкіл національних меншин в умовах незалежної України. Система освіти національних меншин ставала мовно різнобічнішою. Якщо в 1991 р. працювали заклади освіти з російською, єврейською, польською, молдавською, угорською мовами навчання, то в 1996 р. вже діяли заклади з вивченням або навчанням болгарською, єврейською, кримськотатарською, молдавською, німецькою, польською, румунською й угорською мовами. Для порівняння наводимо відомості «про школи, мови навчання і учнівські контингенти України в другій половині 80-х років» [2, с. 20].

Таблиця 1.

Мова навчання	1985/86 н. р.				1989/90 н. р.			
	Кількість шкіл (проц.)		Кількість учнів (проц.)		Кількість шкіл (проц.)		Кількість учнів (проц.)	
Українська	15207	74,7	3,1 млн	46,9	15213	73,6	3,1 млн	45,6
Російська	4445	21,8	3,0	46,4	4631	22,4	3,2	47,0
Молдавська	110	0,5	31 тис.	0,5	108	0,5	33 тис.	0,5
Угорська	55	0,3	10 тис.	0,2	55	0,2	11 тис.	0,1
Польська	2	0,01	0,3 тис.	0,0004	2	0,01	0,3 тис.	0,004

У 1987/88 н. р. в школах України навчалося 216,7 тис. учнів російською, 19,2 – польською, 17,3 – угорською і 5,4 – молдавською мовами; діяло понад 500 шкіл з двома чи трьома мовами навчання, а також 981 – двомовні (російсько-українські школи) [3, с. 66].

Наведемо відомості про національні школи в Україні на 1 жовтня 1991 р. [2, с. 22].

Таблиця 2.

Мова навчання	Шкіл		Учнів	
	Кількість	Процентів	Кількість	Процентів
Українська	15,475	73,8	3,003,411	44,5
Російська	3,965	18,9	3,435,507	48,0
Молдавська	34	0,16	12,280	0,2
Румунська	76	0,3	16,293	0,4
Угорська	59	0,2	11,707	0,2
Польська	3	0,01	523	0,008
Єврейська	1	0,003	327	0,004

У місцях компактного проживання етноменшин створювалися умови для їх розвитку; відбувалося створення навчальних закладів різного рівня: підрозділів (класів, факультетів, груп тощо) для викладання мов етносу, або для навчання цією мовою. Більш активно створювалися навчальні заклади для угорських, румунських і молдавських дітей в Одеській, Закарпатській і Чернівецькій областях України. У Закарпатській, на початку 91-го р., працювало 65 шкіл з угорською мовою навчання, 11 – румунською та ін. [9, с. 60]. У 1994/1995 н. р. їх було 60, де навчалось 19,6 тис. учнів. У 1995 р. відбулося забезпечення загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання підручниками, навчально-технічним приладдям тощо. У 1997 р. зменшилося і стало близько 30 шкіл з угорською мовою. І в 2000 р. в Україні їх значно збільшилося до 65, а в 2009/2010 н. р. став 71 загальноосвітній навчальний заклад [2, с. 3]. Викладання здійснювалося рідною, двома і трьома мовами навчання [15, арк. 128]. А вже в Закарпатській області з 1991 р. працювало 33 школи з двома мовами навчання: 29 – українсько-угорською, 2 – російсько-угорською і 2 – з українсько-словацькою мовами навчання. У школах області навчалось угорською мовою 21,03 тис. учнів (10%), 4,6 тис. (2,2%) – румунською, 5,2 тис. (2,5%) – російською. Поряд з цим 1309 дітей вивчали угорську мову факультативно [9, с. 60]. У 1994/1995 н. р. діяло 22 – українсько-угорських (7,9 тис. учнів), 3 – українсько-російсько-угорських (1,3 тис.), 4 – російсько-угорських (1,6 тис.) двомовних та тримовних шкіл [1, с. 107]. З 2004–2007-х рр., у Закарпатті працювало 4 гімназії з угорською мовою навчання ЗОШ I–III ступенів (2004, 2006, 2007) та 1 ЗОНШ I–III ступенів (2006) [6, с. 1].

В цілому у 1995 р. в Україні було 983 школи двомовними [15, арк. 120]. У 1997 р. нараховувалося 2,3 тис. навчально-виховних закладів з кількома мовами навчання (2391 – українсько-російських, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських, 9 – російсько-румунських, 22 – російсько-татарських, 1 – російсько-угорська, 1 – російсько-болгарська). З-них 97 % – з українсько-російським викладанням [16, арк. 16]. Проте функціонували заклади, в яких навчання проводилося з паралельним використанням угорської, польської, болгарської та словацької мов. Мову етноменшин як окремий предмет вивчали 55,5 тис. школярів (угорську, польську, молдавську, румунську та ін.) [8, с. 100].

В Одеській області, у 1994/1995 н. р., функціонувало 11 загальноосвітніх шкіл із молдовською мовою викладання (7087 учнів) та 7 змішаних російсько-молдовських шкіл (3 146 учнів). У 2005/2006 н. р. – 8 молдовських шкіл (3127 учнів) та 7 змішаних (2802 учні) [10, с. 119].

В цілому Україні у 1999/2000 н. р. діяло 2,5 тис. шкіл з російською мовою навчання, 99 – з румунською, 70 – угорською, 11 – молдавською, 10 – кримськотатарською, 5 – єврейською, 3 – польською. Працювало 2363 школи з кількома мовами навчання, зокрема навчалися мовою: румунською – 27478, угорською – 21267, молдовською – 7243, кримськотатарською – 4335, польською – 1169, словацькою – 87, болгарською – 53 учні. Поширенням явищем була діяльність факультативів та гуртків з вивчення рідної мови. При національно-культурних товариствах діяло 76 недільних шкіл, в яких навчалось близько 8,5 тис. дітей [14, с. 134]. «Два мільйони дітей навчаються в Україні мовами національних меншин. Україна є однією з небагатьох держав, де представникам нацменшин надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою. За даними Міністерства освіти і науки, нині у державі діють 1880 шкіл з російською мовою навчання, 94 – з румунською, 69 – з угорською, 12 – з кримськотатарською, 4 – з польською, 9 – з молдовською, а також 2242 школи з двома і більше мовами викладання. У тих випадках, коли представники нацменшин не проживають компактно, для п'яти і більше дітей дозволяється відкривати в звичайних школах спецкласи» [7, с. 1].

У 2005/2006 н. р. в Україні, як окремий предмет у середніх школах вивчалися такі мови: російська (1 443 792 учні); українська (1 135 290 учнів); кримськотатарська (23 268 учнів); болгарська (9 816 учнів); польська (4 624 учні); молдовська (1 546 учнів); єврейська – мова їдиш (1 816 учнів); угорська (1 145 учнів); гагаузька (1 022 учні); румунська (236 учнів); словацька (179 учнів); грецька (141 учень); німецька (107 учнів); турецька (64 учні). Зазначимо, що вже в 2008/2009 н. р. зменшилася кількість учнів, які вивчали мови: російська (1 292 518 учнів); українська (829 601 учень); кримськотатарська (17 725 учнів); болгарська (9 592 учні); польська (6 889 учнів); молдовська (1 590 учнів); єврейська (1 292 учні); угорська (1 337 учнів); гагаузька (1 400 учнів); румунська (683 учні); словацька (224 учні); 117 новогрецька (3 073 учні); німецька (78 учнів); корейська (166 учнів) та естонська (27 учнів). Факультативно вивчалися чеська, вірменська та караїмська мови. Функціонували 90 культурно-освітніх центрів, в яких вивчалися азербайджанська, білоруська, болгарська, вірменська, єврейська, караїмська, корейська, молдовська, німецька, новогрецька, польська, татарська, чеська мови [10, с. 116–117].

При національно-культурних товариствах діяли недільні школи для вивчення мови, історії, культури етнічних спільнот. Близько 6 000 дітей мали змогу опанувати свою рідну мову у 156 недільних школах [10, с. 114]. Крім того, функціонувала програма підтримки національно культурних товариств. Однією із них була в 2007–2009-ті рр. в Чернівецькій обл. Результатом реалізації даної програми було збереження та розвиток ідентичності, традицій, культурної спадщини національних громад області; забезпечення прав національних спільнот на навчання рідною мовою, а також збереження обрядів та звичаїв. Зазначимо, що в 2008/2009 н. р. в області за мовною мережею функціонувало 356 – з українською мовою навчання (навчалось 82,1% учнів); 77 – румунською (17,4%); 1 – російською (0,5%); було 16 – змішаних, з них: 13 – з українською румунською мовами навчання; 3 – українською і російською. П'ять загальноосвітніх закладів області з румунською мовою навчання та один змішаного типу працювали у режимі ліцеїв та гімназій. Загалом державною мовою в області навчалось 84 відсотки школярів, і майже 16 відсотків – румунською [4].

У цілому Чернівецькій області працювало 455 шкіл із румунською мовою навчання, де навчання велося румунською мовою, з-них з двома й трьома мовами навчання: 12 загальноосвітніх закладів – з українською та румунською мовами, 4 – з українською та російською (угорсько-російською, молдовсько-російською, українсько-російсько-румунською, українською-російською-молдавською та ін.).

Розглянемо зміни в мережі загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання в Україні в 1990-х-2000-му роках [13, с. 338].

Таблиця 3.

Рік	Шкіл усього	Українська	Російська	Румунська	Угорська	Молдавська	Польська	Кримсько-татарська
1992	21 044	15 538	3364	97	59	13	3	0
1996	21 328	15893	2940	104	64	2	3	2
2000	21 258	16 532	2215	97	68	9	3	10
2001	21 226	16 757	1935	92	68	9	3	11
2006	20 601	16 924	1345	96	70	5	4	14

Всім національним меншинам країни було створено необхідні умови для навчання і виховання дітей рідною мовою. Наприклад, угорцям як найбільш організованій спільноті України, яка послідовно відстоювала свої національні інтереси, на Закарпатті був створений перший і єдиний в Україні ВНЗ, де готували фахівців для закладів з угорською мовою навчання. На основі угод з Міністерствами освіти Угорщини, Румунії, Польщі, Молдови викладачі шкіл, вузів, вихователі дошкільних установ підвищували свій професійний рівень [10, с. 86].

Як свідчать статистичні дані то по Україні в 1990–2000-і роки, відбувалося відродження системи освіти етноменшин; створювалася система шкіл за мовною ознакою, де першою мовою виступала мова українська чи російська, а другою, як обов'язкова, рідна (українсько-угорська, російсько-грецька тощо). Відзначимо, що в 2008/2009 н. р. більшість учнів займалися у школах з українською мовою викладання (81,1%). 17,7% учнів навчалися російською мовою, 1,2% – іншими мовами. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів України з навчанням мовами національних меншин складала державну підсумкову атестацію з рідної мови [5, с. 103].

В цілому в мережі загальноосвітніх закладів України відбувалися якісні зміни: помітними темпами збільшувалася кількість загальноосвітніх шкіл з румунською, молдовською та угорською мовами навчання. У навчальному процесі враховувалися їх мовні потреби. Крім того, зростала освітня роль національно-культурних товариств. При них відкривалися культурно-освітні і різні виховні центри (позашкільні навчальні заклади), приватні школи та недільні, гімназії, що сприяли задоволенню потреб етносів. Вони займалися вивчення рідної мови, літератури, історії, географії, народознавства; знайомилися з культурною спадщиною, національними традиціями, звичаями, культурою й побутом свого народу; виховували повагу до народних звичаїв, традицій та цінностей. Такі школи функціонували при національно-культурних товариствах за сприяння облдержадміністрацій та посольств, консульств держав прабатьківщини [1, с. 3].

Вивчення розвитку шкіл національних меншин свідчить про державну освітню політику яка в 1991–2010-ті роки спрямовувалася на те, щоб не залишити поза увагою жодної ланки виховної й освітньої роботи та вважалася невід'ємною ідеологічною складовою культури

всього багатонаціонального українського народу. Зміст і стан роботи початкової та середньої освіти шкіл національних меншин був спрямований на відбудову народного господарства, умови відродження, розвитку освіти та збереження культури етноменшин; забезпечення в кваліфікованих кадрах й навчально-технічному приладді; гарантуванні рівності здобуття знань, умінь і навичок; вільного розвитку національних мов і культур; збільшення мережі шкіл національних меншин, а також врахуванні інтересів у суспільному житті, що було одним із показників розвитку демократії, забезпечення прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варвинчук М.П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М.П. Варвинчук. – К., 2008. – 288 с.
2. Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А.І. Кирпач А.І., Тригубенко В.В., Ліханова І.Г. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 21.
3. Гомоннай В.В. Вирішення школою завдань по формуванню соціалістичного типу особистості школяра / Народна освіта Радянського Закарпаття. – К. – Ужгород : Рад. шк., 1988. – С. 66.
4. ДОВІДКА щодо забезпечення прав національних спільнот на Буковині: <http://versii.cv.ua/sotsialni/rumunskyj-aspekt-v-chernivetskij-oblasti/4019.html>
5. Зеркаль М.М. Місце і роль недільних шкіл та факультативного навчання в системі освіти етноменшин України (1991–2011 рр.) / М. М. Зеркаль // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2012. – Вип. 3.33. – С. 54–59.
6. Зеркаль М.М. Особливості діяльності середніх навчальних закладів по задоволенню освітніх потреб етносів України (1990-2000 роки) http://www.confcontact.com/2012_11_28/5_zerkal.htm
7. Етнонаціональна політика <https://uk.wikipedia.org>
8. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / заг. ред. В.І. Наулка. – К. : Голов. спеціалізм. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
9. Квітковська Л. Проблеми розвитку і застосування мов в Україні / Л. Квітковська. Вип. 1. К. : Видавничий центр «Просвіта», 1998. – 86 с.
10. Мельник Світлана, Черничко Степан Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010 – 164 с.
11. Пилипенко Т. Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин (14 травня 1992 р.) / Т. Пилипенко // Етнічний довідник. – У 3-х ч. – Ч. III. К., 1997. – 85 с.
12. Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Т. Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду; під заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
13. Проблеми освітньої системи України – Центр Разумкова. Круглий стіл: “Національна доктрина розвитку освіти. Чого чекати від її виконання?” (17 травня 2002р., м. Київ). <https://www.google.com.ua>
14. Проблеми освіти та культури національних меншин <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/87/80.pdf>
15. ЦДАВО України. Ф. 5252. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 120.
16. ЦДАВО України. Ф. 5252. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 16.